जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत्।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥
दाड़िमं बदरं लोध्रं कपित्थं वीजपूरकम्।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम्।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
अमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम्।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम्।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पातैः।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम्।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्" ॥
उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः। स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्ताञ्च गुड़ाम्बुना शमयेत्। अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिहाशु पयः ॥ पयोऽत्र दुग्धम्।
"मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णा तस्य जयेत् पुनः।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु स क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते" ॥
इति तृष्णाधिकारः। इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं स्रवद्रक्तपूयादिकं विध्वंसयतीति। वि + ध्वन्स + णिच् + णिनि।) वृद्धदारवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा।) षट्प्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः। इति भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रतः, त्रि, (क्षतं भ्रष्टं व्रतमस्य।) ध्वस्तनियमः। तत्पर्य्यायः। अवकीर्णी २। इत्यमरः।२।७।५४ ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः।
"अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्वम् ॥

क्षतहरं, क्ली, (क्षतं हरतीति। हृ + टः।) अगुरु। इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षण् + क्तिन्।) अपचयः। क्षयः। (यथा, महाभारते। ३। १७२। १९।
"हयानां न क्षतिः काचित् न रथस्य न मातलेः" ॥)
"ललमुचि वितरणविमुखे
का क्षतिरस्त्यखिलाम्बुपातॄणाम्।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी कमाश्रयति" ॥
इत्युद्भटश्च ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे। अथवा क्षतात् स्रुतात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र।) उदररोगविशेषः। तस्य सामान्यरूपमाह।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निना।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि" ॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां संख्यामाह।
"पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः।
सम्भवन्त्युदरान्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥
क्षतोदरमाह।
"शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम्।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
शल्यं कण्टककर्क्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति एतदुपलक्षणम्। जृम्भणमत्यशनञ्च अत्र भिनत्ति। यत उक्तं चरके।
"शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन च" ॥ इति तस्मात् भिन्नादन्त्रात्। गुदतस्तु भूयः अन्त्रात् संस्रुत्य पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः। दाल्यति विदीर्य्यत इव। पदसिद्धिरार्षत्वात्। एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा।
"शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम्।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानपानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथाम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् बहुशः शोधनं हितम्।
क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सकृत्" ॥
इति भावप्रकाशः। (उदररोगशब्दे विशेषविवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद् संवृतौ। सौत्रधातुरयम्।
"तृणतृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ"। उणां।२।९४। इति संज्ञायां तृच् स चानिट्।) सारथिः। द्वाःस्थः। इत्यमरः। ३। ३। ६२ ॥ दासीपुत्त्रः। (यथा, महाभारते। १। विदुरागमनपर्व्वणि। २०१। १७।
"ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः" ॥)
नियुक्तः। ब्रह्मा। इति मेदिनी ॥ क्षत्त्रियायां शूद्राज्जातः। (यथा, मनुः। १०। १२।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥)
मत्स्यः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः।

क्षत्त्रं, क्ली, (क्षतः त्रायते इति। क्षत् + त्रै + कः।) शरीरम् इत्युणादिकोषः। तगरम्। इति राजनिर्घण्टः। (क्षत्त्रियकुलम्। यथा, ऋग्वेदे। ५। ६२। ६।
"अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
यं त्रासाथे वरुणेलास्वंतः।
राजाना क्षत्त्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ" ॥)

क्षत्त्रः, पुं, (क्षद् + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः"। उणां ४। १६६। इति त्रः।) क्षत्त्रियः। इत्युणादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षतः क्षतात् त्रायते इति। त्रै + कः। यथा, रघुः। २। ५३।
"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ़ः"।
"नाश्वकर्णादिवत् केवलरूढ़ः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढ़ः" इत्यर्थः। इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्त्रबन्धुः, पुं, (क्षत्त्रियस्य बन्धुरिव।) निन्दितक्षत्त्रियः। इत्यमरटीका। (यथा, मार्कण्डेये। ८। ७४।
"क्षत्त्रबन्धो! ममेतां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणाम्।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्" ॥
क्षत्त्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्य।) क्षत्त्रमात्रम्। (यथा, मनुः। २। ३८।
"आषोड़शात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते"।
आद्वाविंशात् क्षत्त्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्त्रवृक्षः, पुं, (क्षत्त्रसंज्ञकः वृक्षः।) मुचुकुन्दः। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुचुकुन्दः क्षत्त्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्त्रियः, पुं, (क्षत्त्रे राष्ट्रे साधुः। क्षत्त्रस्यापत्यं वा।
"क्षत्त्राद् घः"। ४।१।१३८। इति जातौ घः।) क्षदति रक्षति जनान् क्षत्त्रः। क्षद संवृतौ सौत्रः ततस्त्रासुसिति त्रः। क्षतात् त्रायते इति डे मनीषादित्वात् क्षतान्त्याकारलोपे वा क्षत्त्रः। क्षत्त्रो द्वितकारः। पुंनपुंसकयोः क्षत्त्रः। पतिर्म्मम क्षत्त्रमशेषभूभृत् प्रभाभिरामो भरतश्च जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये। क्षत्त्र एव क्षत्त्रियः स्वार्थे इयः। अपत्यार्थे इय इत्यन्ये। इति भरतः ॥ * ॥
ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः। क्षत्त्री इति भाषा। (यथा, मनुः। १। ३१।
"लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः।
ब्राह्मणं क्षत्त्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः। मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४ विराट् ५। इत्यमरः।२।८।१॥ क्षत्त्रः ६ द्विजलिङ्गी ७ राजा ८ नाभिः ९। इति जटाधरः ॥ नृपः १०